

DÉNES IVÁN ZOLTÁN

A NAGYMAGYAR–KISMAGYAR POLITIKA FOGALMA

I.

■ „Nem lesz majd könnyű dolga annak a történetírónak, aki egyszer majd higgadtabb korban mérlegre teszi Szekfű Gyula történetírói munkásságát. Ezt a munkásságot nem lehet elválasztani a kortól, amelyben az író élt, s amelynek szellemét a magyar tájon nagy és súlyos mértékben ő maga is formálta” – írta 1939-ben Csécsy Imre (Budapest, 1893 – 1961) a *Századunkban*.

S ha nem is élünk higgadtabb korban, érdeemes szembenéznünk azzal a csapdahelyzettel, amelybe belépve megbélyegzés és azonosulás, a 20. századi legnagyobb hatású magyar történetíró önmagáról és ellenségeiről kialakított képe oda-vissza forgatása közül lennének kénytelenek választani. Először a történetíró és ideológus életútját, szerepeit és helyszíneit vesszük számba (II) majd munkásságának recepcióját, az értelmezések főbb típusait. (III) Az *oeuvre* témái közül hármat, Rákóczi-képét (IV–V), magyar liberalizmusértelmezését (VI) és Bethlen Gábor-ábrázolását (VII) követjük nyomon. Közös mércéjük, a *nagymagyar–kismagyar politika* fogalma pedig szorosan kapcsolódott a történetíró magáról és ellenfeleiről/ellenségeiről kialakított képéhez. (VIII).

Ahhoz, amely *A száműzött Rákóczi* körüli politikai botrány kulcsélményének, a feldolgozatlan trauma beskatulyázásának a következménye volt. Erre építette azt a konstrukci-

Szekfű Gyula magyar történelemről, historiográfiáról, önmagáról és ellenfeleiről kialakított interpretációja, közösségi értékelési és magatartásmintája, nagymagyar–kismagyar politikaértelmezése mind a történetírásban, mind a köztudatban jelen van.

ót, amellyel saját pozícióját, áldozatszerepét, ellenségeinek tekintett ellenfeleiét, az elkövetőkét, és a magyar történetírás és a magyar történelem megosztottságát meghatározta. Így alakult ki az a besorolási, indoktrinációs séma, amely nemcsak őt ejtette csapdába, hanem amelynek korabeli, későbbi és mai olvasói és értelmezői is könnyen foglyaivá válhattak és válhatnak.

II.

■ Szekfű Gyula (Székesfehérvár, 1883. május 23 – Budapest, 1955. június 29) ötgyerekes katolikus értelmiségi család legidősebb fia volt. Édesapja, Szekfű Ignác ügyvéd (Steiner Fülöp székesfehérvári püspök pártfogoltja és Major István tisztiorvos barátja) a Katolikus Néppárt megalapítói közé tartozott.

1900-ban Székesfehérváron, a cisztercita főgimnáziumban érettségizett, majd nyolc szemeszteren át a Budapesti Tudományegyetem Bölcsészeti Karán történelmi és latin nyelvi tanulmányokat folytatott, az Eötvös József Collegium ösztöndíjas tagjaként pedig történelmi, német és francia nyelvi és irodalmi stúdiumokon képezte magát.

A kollégiumban Mika Sándor (Brassó, 1859 – Budapest, 1912) tanítványa volt, az egyetemen pedig Marczali Henriké (Marcali, 1856 – Budapest, 1940). A kollégiumban életre szóló barátságot kötött Horváth Jánossal (Margitta, 1878 – Budapest, 1961), és közeli ismeretségbe került Kodály Zoltánnal (Kecskemét, 1882 – Budapest, 1967).

1905-ben Marczalinál doktorált (*Adatok Szamosközy István történeti munkáinak kritikájához*), értekezését Marczali a *Budapesti Szemlében* ismertette. Marczali 1915-ben habilitációs kérelmének tárgyszerű bírálója és ajánlója, 1921-ben a *Három nemzedék* érdemi és szigorú kritikáját közölte az *Egynéltség Képes Folyóiratában*. Bírálataát így zárta:

„Egészben véve érdekes, néhol szépen írott, de többnyire nehézkes munka. Érzik rajta a szerző kínja előre megállapított keretei kitöltésében. Mégis csak ad hoc munka ez is /feltehetően mint *A száműzött Rákóczi*/. Kívánjuk neki őszintén és jó szívvvel, hogy mihamarabb visszatérhessen az objektív tudományos történetíráshoz és hogy abban megérdemelt sikert érhessen.”

Szekfű Gyula 1907-től 1918-ig Bécsben levéltárosként, 1918-tól 1925-ig pedig ugyanott külügyi tisztviselőként dolgozott. 1908-tól 1918-ig a bécsi Házi, Udvari és Állami Levéltár levéltárosa volt, ahol napi kapcsolatba került Károlyi Árpáddal (Pest, 1853 – Budapest, 1940), a levéltár magyar igazgatójával, a bécsi magyar történészek nesztorával. Rendszeresen levelezett Angyal Dáviddal (Kunszentmárton, 1857 – Budapest, 1943), a budapesti egyetem tanárával, Takáts Sándorral (Komárom, 1860 – Budapest, 1932), a képviselőház levéltárosával és Tagányi Károllyal (Nyitra, 1858 – Budapest, 1924) országos levéltárnokkal.

A budapesti egyetem (Marczali Henrik és Angyal Dávid 1915 tavaszán kelt, érdemleges jelentése, szakvéleménye és a jelölt sikeres kollokviuma után) 1916-ban az általa kért tárgykörből, a 16–18. századi magyar történetből habilitálta.

A Magyar Tudományos Akadémia 1925-ben levelező, 1941-ben pedig rendes tagjává választotta. 1925-től 1946-ig, majd 1948-tól 1955-ig Budapesten élt.

1925-től 1945-ig a Budapesti Tudományegyetem 1526 utáni magyar történeti tanszékének a tanára, 1927-től 1938-ig a *Magyar Szemle* szerkesztője,

1943-ban a bölcsészkar dékánja és a *Magyar Nemzet* főszerkesztője volt. Ekor publikálta a *Magyarságtudományban Az erdélyi száz történetírás* című akadémiai rendes tagsági székfoglalójának szövegét.

1926-ban, 43 éves korában megnősült. Felesége Altmann Antónia német anyanyelvű, zsidó családból származó özvegyasszony első házasságából született gyerekeit maga nevelte fel. Szekfű Gyulának nem volt gyermeke. Bíró Sándor (Alsósófalva, 1907 – Antibes, 1975) kolozsvári történésszel szinte fogadott fiaként levelezett a negyvenes években.

1926-tól 1931-ig Budapesten az Ilona utca 14. II. 5-ben lakott, 1931-től 1944-ig, majd 1948-tól 1955-ig pedig a Rózsadombon, az Endrődi Sándor utca 44. szám alatti kétszintes, tágas, amerikai konyhás saját házában.

Szekfű Gyula a Corvin-koszorút (1930), a Kazinczy-érmet (1936) és a Berzeviczy Albert-jutalmat (1938) vehette át a *Magyar történet* általa írt kötetéiért. A Magyar Tudományos Akadémia 1943-ban nagyjutalmával tüntette ki *Állam és nemzet. Tanulmányok a nemzetiségi kérdésről* című tanulmány- és cikkgyűjteményéért. A *Magyar Szemle* Szekfű Gyula, a történetíró és nemzetnevelő 60. születésnapjára címmel megjelent 1943. 5. számában Bethlen István, Eckhardt Sándor, Kosáry Domokos, Csapodi Csaba, Gogolák Lajos, Kovács Imre, Zolnai Béla és Bisztray Gyula, a *Magyarságtudományban* Jóó Tibor, a *Magyar Nemzetben* Almásy József és Frey András, az *Ungarische Jahrbücherben* pedig Barta István méltatta életművét. A *Regnum Egház-történeti Évkönyv* egy teljes számával a katolikus történetírás magisztere előtt tisztelgett. Pátzay Pál a hatvanadik születésnapra készítette el reliefjét, a *Mécsesőrzőt*.

Szegedy-Maszák Aladár (Budapest, 1903 – Washington, DC 1988) diplomata visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy Szekfű Gyula 1943-ban Isztambulon keresztül Nagy-Britanniába akart emigrálni, ahol reményei szerint C. A. Macartney segítségével révén az Oxfordi Egyetem tanáráként az Osztrák-Magyar Monarchia szakértőjeként dolgozhat. Ám ez külügyminisztériumi intrikák következtében csak terv maradt. 1944-ben a németek elől Zebegénybe, a nyilasok elől illegálisba vonult: előbb Pethő Sándor sógoránál, majd Huszti Józsefnél, Kosáry Domokos apósánál húzta meg magát feleségével együtt.

1945-ben Magyarország moszkvai követévé nevezték ki, amelyet 1946 márciusától 1948 szeptemberéig töltött be. 1948-ban a Magyar Köztársasági Érdemrend nagykeresztjével tüntették ki.

1949-ben, az MTA szovjetizálásakor – amikor Domanovszky Sándort, Eckhart Ferencet, Hajnal Istvánt, Holub Józsefet, Kumorovitz L. Bernátot, Mályusz Elemért, Markó Árpádot és Váczy Pétert visszaminősítették előbb címzetes, majd tanácskozó taggá, ami akadémiai tagságuk megszüntetését jelentette –, azok közé a kevesek közé tartozott, akiknek meghagyták akadémiai tagságát.

1953-tól haláláig, 1955-ig országgyűlési képviselő, s a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának tagja volt. Pártállami dísztemetést, Farkasréten díszsírhelyet kapott (20. körönd, 1/31–32). Sírját Pátzay Pál *Mécsesőrzője* díszíti.

Sík Sándor Szekfű Gyula halálára verset írt (*Menj keserű Látó*). Az emigráns *Látóhatárban* Szabó Zoltán nagy együttérzéssel és szomorúsággal emlékezett meg róla, mint akit a német és a szovjet megszállás akadályozott meg, hogy egy „óvatos reformszellem mentora” lehessen.

Történetírói, tanári és közírói *oeuvre*-je több mint két tucat könyvet (monográfiát, szintézist, forráskiadást, tudományos és publicisztikai gyűjteményt, pamfletet) és legalább kétszázötven tanulmányt, ismertetést, közleményt, vitacikket és cikket, kiadatlan kézírásos egyetemi előadást és jegyzetet, kiterjedt levelezést, fogalmazványt, és iratot foglal magában. Kiterjedt közírói munkássága, a bécsi Házi, Udvari és Állami Levéltár Magyarországra vonatkozó iratainak beható ismerete, egyetemi tanári előadásai és szemináriumai, szerkesztői és publicisztikai tevékenysége közéleti értékelési és magatartásminták voltak, amelyekkel nem csekély hatást gyakorolt korára és az utókorra.

III.

■ Szekfű Gyula munkásságáról és szerepeiről már egykorúan egymással elmentéses álláspontok alakultak ki. Voltak, akik – mint Szabó Ervin, Schöpflin Aladár, Babits Mihály, Horváth János, Keresztury Dezső, Borsody István, Kosáry Domokos, Kovács Imre és Szabó Zoltán – a nemzeti romantika régen várt kritikáját, a korszerű európai történetírás és a realista nemzeti önismeret áttörését üdvözölték munkásságában. Voltak, akik – mint Domanovszky Sándor, Braun Róbert, Mályusz Elemér, Jászi Oszkár, Hatvany Lajos, Szabó Dezső, Szende Pál, Németh László és Bibó István – aulikus, katolikus, arisztokrata elfogultságot, egyoldalúságot, „hamis realizmust” láttak munkásságában.

Kevés magyar történész szerepelt regényekben. Németh László *Utolsó kísérlétének Szerdai fogadónap* című kötetében (1939) Barbián Miklós, a Budapesti Tudományegyetem nagy hatású történészprofesszora Szekfű Gyulát jelenítette meg, ahogy Lengyel József *Szembesítés* című kulcsregényében (1971) az öreg Virágh, a moszkvai követ szintén őt. Azt, aki tisztában volt azzal, hogy követként csupán kirakati bábu a moszkvai magyar követségben.

Történetírói munkásságáról kiterjedt röpirat-irodalom született, amelynek legszínvonalasabb darabja, Németh László *Szekfű Gyula* című pamfletje (1940), amely kegyetlen, szellemi apagyilkossággal felérő, (az üldözési mániás elemeket leszámítva) alapjában hiteles belső lélekrajz.

Szekfű Gyula műveiről és szerepéről *A száműzött Rákóczi*tól (1913) a *Forradalom utánig* (1947) olyan diskurzus bontakozott ki, amelyben már felbukkant, majd rögzült a hitvitázó irodalom fekete-fehér beállítása.

A megbélyegző megítélés szerint Szekfű Gyula a tudósszereppel visszaélő Habsburg-bérenc, álláspontja nemzetellenes, ő maga pedig hazaáruló. Az eszményítés szerint viszont magányos hős, a tudományos álláspont egyedüli és kizárólagos képviselője. Ami Szekfű Gyulának a megbélyegzést visszajára fordító, a *Mit vétettem én? Ki gyalázta Rákóczit?* (1916) című pamfletjében megfogalmazott, önmagáról és ellenfeleiről kialakított képét követte.

A diskurzus 1945 után is folytatódott. Révai József 1945 áprilisában vezércikkben méltatta Szekfű Gyula politikai fordulatát a *Szabad Népb*ben. Gyapay Gábor a *Forradalom utánról* a *Válaszban* 1948-ban színvonalas bírálatot jelentetett meg. Mérei Gyula 1960-ban, Pach Zsigmond Pál 1962-ben elítélte Szekfű munkásságát, Szigeti József 1964-ben *A magyar szellemtörténet bírálatához* címmel pedig egész könyvben bélyegezte meg. Király István 1973-ban Molnár Eriket és Szekfű Gyulát együtt marasztalta el. 1983-ban viszont Mérei Gyula és Pach Zsigmond Pál is igazodott az akkor tetőző, Kosáry

Domokos és Glatz Ferenc nevéhez fűződő teljes rehabilitációhoz, Szekfű Gyula és életműve kritikátlan eszményítéséhez. Ennek eredménye az az indoktrinációs tétel, amely szerint aki Szekfűt bírálja, dilettáns, demagóg, romantikus nacionalista, sztálinista/nemzeti kommunista, mint Thaly Kálmán, Kacziány Géza, Ballagi Aladár, Révai József és Andics Erzsébet. Aki pedig azonosul vele, komoly, európai tudós, a nemzeti önismeret felelős képviselője, a nemzeti önáltatással szembeszálló realista.

A megbélyegzés és az eszményítés *circulus vitiosus*ából kitörni nem volt magától értetődő, és korántsem volt könnyű feladat. Ma sem az. Holott R. Várkonyi Ágnes *Thaly Kálmán és történetírása* (1961) és *A pozitivisták történeteszmélete a magyar történetírásban*. I–II. (1973) úttörő historiográfiai monográfiái és Szabó Miklós *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918)* (2003) posztumusz publikált alapvető politika- és eszmetörténeti monográfiája már bizonyították, hogy ki lehet kerülni Szekfű Gyula ön- és ellenségképe közötti választás csapdáját, a megbélyegzés és az eszményítés ördögi körét.

IV.

■ Szekfű Gyula *A száműzött Rákóczi, 1715–1735* (1913) című monográfiájában Thaly Kálmán Rákóczi-kultuszát (joggal) elvetette, a fejedelem történelmi szerepét, hatását és történelmi jelentőségét pedig (egyoldalúan) anakronisztikusnak minősítette, s ezáltal mintegy kitérte Rákóczit a nemzet panteonjából. Emiatt politikai botrány robbant ki a monográfia körül.

Amennyiben madártávlatból végigkövetjük Rákóczi-képének változásait 1913-tól 1940-ig, a metamorfózisok ellenére konstans magra bukkanunk.

Szekfű Gyula *A száműzött Rákócziban* (1913), a *Mit vétettem én? Ki gyálázta Rákóczit?*-ban (1916), a *Der Staat Ungarnban* (1918), a *Magyar történetben* (1931-ben), a *Rövid magyar történet 1606–1939* című kéziratában (1939), a *Bercsényi és Károlyi a szatmári béke előtt* című akadémiai levelező tagsági székfoglalója kéziratában (1940) értelmezte Rákóczi történelmi szerepét, jelentőségét és hatását.

A kifejtett értelmezések változó hangsúlyokat és jellegzetességeket mutatnak, más-más összefüggésben helyezkedtek el, de lényegük, magvuk azonos maradt. 1913-ban, *A száműzött Rákócziban* az emigráns fejedelem szerepével, törekvéseivel, az őt vezérlő indítékkal és személyiségével foglalkozott. Azt állította, hogy Rákóczi az emigrációban (de nyilvánvalóan korábban is) a Magyarországtól különvált Erdély újjáélesztésére törekedett. Minthogy Rákóczi cselekedeteinek legfőbb indítéka az erdélyi fejedelemség megszerzése volt, ehhez pedig az önálló Erdélyt vissza akarta állítani, ez a törekvés az emigráns politikai szerepét komolytalanná, súlytalanná, anakronisztikussá és kártékonyá tette. Emiatt nem volt, nem is lehetett hatása és jelentősége. Nemzeti eszménnyé emelése tehát félreértésen alapult. Az a történelmi személyiség ugyanis, aki az ország egységének megbontására törekedett, saját korában nem testesítette meg, és később sem reprezentálhatta az egységes és független Magyarország ideáját. Az eszményítés tehát nem állja ki a történet-tudományi kritika próbáját.

1916-ban úgy látta, hogy a felkelés eredménye a szatmári béke volt, amely véget vetett a tragikus megosztottságnak. Ezzel az erdélyi fejedelem-

ség önállóságának létjogosultsága visszavonhatatlanul megszűnt, s a nemzet védelme új erők feladatává vált. Rákóczi eszménye nem a nemzeti eszme, hanem annak csak egyik mulandó formája.

1918-ban a *Der Staat Ungarn* (és magyar fordítása, *A magyar állam élet-rajza*) Rákóczi-ábrázolása szerint Rákóczi zászlai alatt a bécsi abszolutizmus elnemzetietlenítésével szemben egész Magyarország egyesült. Ezt XIV. Lajos kihasználta. Azzal áltatta Rákóczit, hogy szövetségesek, valójában azonban becsapta, hiszen sohasem tekintette partnernek. A szatmári egyezség viszont helyreállította a rendi alkotmányt és a Habsburg-ház örökösödési jogát. Rákóczi azonban ragaszkodott az erdélyi fejedelemséghez, az alkotmány legerősebb 17. századi biztosítékához, ezért száműzetésbe ment.

1931-ben, a *Magyar történetben* úgy látta és láttatta, hogy a felkelés rendi küzdelem volt, amely 1704-ig, a höchstádti csatáig némi eredménnyel kecsegtetett. Addig, amíg a Habsburg-haderő a spanyol örökösödési háborúban külföldön le volt kötve. Utána viszont a kérdés már csak az volt, hogy a felkelők képviselői milyen áron jutnak megegyezésre a Habsburg-uralkodó megbízottaival. A szatmári béke rosszabb volt, mint amelyet a császár meghatalmazottai korábban, 1704-ben és 1706-ban ajánlottak fel. Azoknál, amelyek Rákóczi ellenállásán feneklettek meg.

1939-ben a *Magyar történet rövid és újabb* (az 1606 és 1939 közötti időszakot bemutató, angol és francia fordítás és kiadás céljából átdolgozott) *változatában* a historikus úgy ítélte meg, hogy a felkelés szabadságharc volt, amely megakadályozta, hogy az idegen abszolutizmust rákényszerítsék az országra. Az ellenállás tapasztalata beépült a Habsburgok emlékezetébe, így a velük együttműködő magyar államférfiak a 18. század folyamán biztosíthatták az alkotmányos viszonyokat és a békés alkotómunkát.

A magyar jellem történetünkben (1939) című esszéjében azt állította, hogy a magyar jellem három vonásából – a szabadságszeretetet, a vitézség és a körmönfont politikálás (a politikai bölcsesség) – Rákóczi a szabadságszeretetet, Károlyi Sándor viszont a politikai realizmust képviselte.

Az egyetemen *A Rákóczi-kor problémái* címmel az 1939/1940-es tanév második félévében heti háromórás előadást, a 18. századi magyar történelem kérdéseiről pedig több féléves kollégiumot tartott.

Szekfű Gyula a Károlyi-nemzetségtől megbízást kapott arra, hogy megírja Károlyi Sándor életrajzát. A harmincas évek elejétől majd egy évtizedig gyűjtötte hozzá az anyagot a nemzetség levéltárában, az Országos Levéltárban és az Egyetemi Könyvtárban, de a *Gróf Károlyi Sándor élete és kora* című – két-kötetesre, százívesre tervezett – monográfiából végül is két fejezetet vetett papírra. Az egyik fejezet családtörténeti bevezető volt, és kéziratban maradt. A másik az, amit akadémiai székfoglalóként 1940. április 22-én *Bercsényi és Károlyi a szatmári béke előtt* címmel a Magyar Tudományos Akadémián felolvasott. Azt, amelyben a szatmári békekötést a teljes és feltétel nélküli Habsburg-megszállás fenyegető lehetőségével állította szembe. Rákóczi és Bercsényi a béke megkötését külföldről akadályozta, holott a kuruc hadsereg már szinte teljesen felbomlott, és emiatt teljes katonai katasztrófa fenyegetett. Elhárítását, a megegyezés keresztülvitelét Károlyi Sándor vállalta magára.

A Rákóczi-kép 1913-tól 1940-ig a teljes elutasítástól eljutott egyrészt a szabadságharc létjogosultságának elismeréséig, másrészt Rákóczi személyének erkölcsi példává emeléséig. Ám a hangsúly-, téma- és értékelési váltások

és megfogalmazási különbségek ellenére megmaradt az értelmezés konstans magva. Az az értékelés, miszerint Rákóczi törekvései anakronisztikusak, megalapozatlanok és irreálisak voltak.

Rákóczi-képe a részletekben módosult, lényege viszont változatlan maradt. Nevezetesen abban, hogy a nemzeti liberális kánonnal szemben továbbra is úgy látta, hogy nem lehet egyszerre igazat adni a szatmári békét elutasító Rákóczinak és a békét megkötő Károlyi Sándornak. Ez – az ő felfogásában – kizárta egymást. Ebben a vagy-vagyban pedig ő Rákóczi ellenében és Károlyi Sándor mellett foglalt állást.

Rákóczi-képe változó elemeinek konstans magva pedig szorosan összefüggött azzal, ahogy *A száműzött Rákóczi* szerzője átélte azt a botrányt, amely könyve kapcsán kirobbant. Csapodi Csaba történész úgy vélte, hogy Szekfű Gyula Rákóczi száműzöttje lett. Komlós Aladár irodalomtörténész pedig a botrányban a magyar Dreyfus-ügyet fedezte fel. Bár mindkét értelmezés szellemes, de jómagam egyikük véleményét sem osztom.

Nézzük meg közelebbről, hogy mi volt a függetlenségi harcok értelmezésének a szerepe a korabeli identitás- és emlékezetpolitikában!

V.

■ Bibó István – 1976-ban Németh László Szekfű Gyula kritikájáról írt, életében kiadatlan előadásában – idézte Jókai Mór naplójából, hogy a legsikerebb magyar író ágya feletti kép az aradi tizenhármak kivégzését ábrázolta. Ő pedig mindennap imádkozott I. Ferenc Józsefért, a magyarok királyáért. Azért, akinek a nevében a kivégzéseket elrendelték és végrehajtották Aradon és Pesten, s aki miatt Kossuth Lajos emigrációban halt meg. Addigra ugyanis már szinte mindent elborított az egymással össze nem békíthető személyek, események és értékek – történelmi kontextusukból kiszakított sémákká kiüresített – egybeolvasztása. Olyanoké, mint II. Rákóczi Ferenc és Károlyi Sándor, az aradi tizenhármak és Ferenc József, a függetlenség és a kiegyezés. Ferenc József addig nem engedte az 1905-ös választáson nyertes ellenzéknek kormányra kerülni, amíg programja legfontosabb pontjairól le nem mondott. Az 1906-ban kormányra jutott függetlenségi ellenzék politikai kudarcát szimbolikus politizálással kompenzálta. Legfőbb vívmánya, Rákóczi, Thököly és Zrínyi Ilona hamvainak hazahozatala, újratemetése, és II. Rákóczi Ferenc történelmi érdemeinek törvénybe iktatása volt, amelyet az uralkodó szentesített. Az 1910-es országgyűlési választáson az addig kormányon lévő egykori ellenzéki pártok vereséget szenvedtek, és a korábbi kormánypárt alakíthatott kormányt.

II. Rákóczi Ferenc nem egy történelmi személyiség volt a sok közül, hanem Kossuth Lajos mellett a magyar függetlenség szimbóluma, akit a nemzet hőseként helyeztek örök nyugalomra a kassai dóm kriptájában. Kassa azzal, hogy Rákóczit, édesanyját, Zrínyi Ilonát, Rákóczi idősebb fiát, Rákóczi Józsefet, és a bujdosó fejedelem társai közül Sibrik Miklóst, Bercsényi Miklóst (és feleségét, Csáki Krisztinát) és Esterházy Antalt oda temették, a nemzeti kegyelet, a nemzeti emlékezet, a nemzeti identitás szakrális helyei közé került. Olyan épületekkel, helyekkel, jelképekkel egy sorba, mint a Parlament, a budai vár, a kolozsvári Szent Mihály tér és a Mátyás-szobor, Mohács, Arad, Világos, Segesvár, Nagycenk, a Kossuth-, Deák- és Batthyány-

mauzóleum, és az 1848–49-es szabadságharc honvédtisztjeinek sírjai a Kerepesi temetőben és másutt.

Az emlékezetépítés persze korántsem mindig csak egyirányú. A párhuzamos emlékezetépítések, az identitáspolitikai harcok a magukat áldozatnak tartó, önérzetükben megsértett és mindenáron elégtételt kereső emlékezetközösségek politikai hisztériába átcsapó szimbolikus polgárháborúi Írországtól Görögorszáig, Belgiumtól Spanyolországig.

Rákóczi történelmi jelentőségét a magyar országgyűlés *A száműzött Rákóczi* megjelenése előtt hét évvel iktatta törvénybe. Ausztriában nemcsak a dinasztia számára jelentettek a kurucok *krucitürköket*, keresztény törököket, az oszmán-török pusztítás gyűjtogató segédcsapatait. Több Lajta menti faluban évente tartanak *kuruc tagokat*, amikor arról emlékeztek meg, hogy a kurucok egykor felgyűjtották a falujukat.

A magyar függetlenségi ideológiában nem kis feladványt jelentett a Habsburg-ellenes küzdelmek példaszerepének egyeztetése a Habsburg-uralkodó iránti lojalitással. A dualista kormánypárt eszmevilágában pedig a függetlenségi harcok kultusza okozott komoly feszültségforrást.

A száműzött Rákóczi körüli sajtó-, majd politikai botrány (1913. november–decemberi előzmények után) egy 1914. március 7-i újságcikk kapcsán robbant ki. A botrány során Szekfű Gyulát a napisajtóban, különböző társadalmi szervezetekben, számos politikai gyűlésen azzal vádolták, hogy Rákóczi emlékét megsértette, személyét gyalázta, s mindezt bécsi megrendelésre tette. Polonyi Géza a Magyar Országgyűlés képviselőházában interpellált amiatt, hogy a Magyar Tudományos Akadémia a nevét adta ehhez. Berzeviczy Albert, az Akadémia elnöke előbb védte, majd elhatárolódott a műtől, Riedl Frigyes (aki 1913-ban az *Irodalomtörténetben* kimutatta, hogy Thaly Kálmán kuruc balladáit között számos hamisítvány található), az MTA könyvkiadó vállalatának referense pedig lemondott tisztségéről, mert elmulasztotta lektoráltatni a kéziratot. Két évvel később Sághy Gyula viszont azt kifogásolta Jankovich Béla vallás- és közoktatásügyi miniszterhez intézett interpellációjában, hogy amennyiben az egyetem habilitálja, *A száműzött Rákóczi* szerzője a Budapesti Tudományegyetemen taníthatja Rákóczit. A botrány során a könyvről és szerzőjéről a közélet szinte valamennyi neves szereplője véleményt mondott Apponyi Alberttől Andrássy Gyuláig, Károlyi Mihálytól Prohászka Ottokárig, Schöpflin Aladártól Ignotusig, Szabó Ervintől Jászi Oszkárig, Hans Schlitter, a bécsi Házi, Udvari és Állami Levéltár igazgatója magát a trónörököszt, Ferenc Ferdinándot is tájékoztatta. 1914 tavaszán Szekfű Gyula neve országosan ismertté vált. Nevéhez olyan jelzőket tapasztottak, amelyek nemcsak jó hírét, hanem egzisztenciáját is veszélyeztették. Angyal Dávid, Károlyi Árpád és Takáts Sándor védecmcükkel egyetértésben visszavonták akadémiaitag-ajánlásukat. A habilitálás ügye viszont két és fél évig húzódtott, 1916. október 17-én a *venia legendi* megadásával lezárult. A vádak később, többek között 1929-ben, *Bethlen Gábor*-monográfiája kapcsán viszont még felbukkantak. Szekfű Gyula számára az, amit átélt, és ahogy átélte, nem időhöz kötött, múltó tapasztalatok sora volt, hanem egész életét és életművét meghatározó trauma és kulcsélmény. Legsúlyosabb következménye, hogy védekezésül kialakított egy olyan magyarázó sémát, amely bevésődött az emlékezetébe, s amely a magyar historiográfia, majd az újkori magyar történelem magyarázó elve lett: a *felelőtlen demagógok – éretlen*

közvélemény – meghurcolt független tudós konstrukcióját. Védekezésében visszájára fordította vádlói vádjait és érvelését: nem ő nemzetellenes, hanem azok, akik őt támadták. A *kismagyar, kuruc, függetlenségi ideál* ugyanis csak része a magyar nemzet eszményeinek, s a *magymagyarok, a labancok, a Habsburg-hű magyarok* nem kevésbé hazafiak, mint a kismagyarok.

VI.

■ Hét évvel később *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története* (1920, 1922, és kibővített változata: *Három nemzedék és ami utána következik* (1934, 1935, 1938, 1940, 1942) című antiliberális hanyatlástörténeti politikai pamfletje, amit ő tudományos munkának tartott, ugyancsak politikai esemény volt: az ellenforradalmi rendszer ideológiai alapvetése, amely keresztény középosztályi olvasói számára meghatározó olvasmánnyá vált. *Bethlen Gábor* (1929) című monográfiája vízvázlatzó lett reformátusok és katolikusok között.

A *Három nemzedék* az emigráns Rákóczi-ról szóló monográfiával szemben nagy könyvsiker lett, számtalan kiadást ért meg, és igen sokakat befolyásolt és befolyásol. A *Három nemzedék* liberalizmuskritikája a két világháború között és alatt áthatotta és a rendszerváltás óta újból áthatja a magyarországi politikai közvélemény nagy részét. Sokak számára vált etalonná, konstrukcióit sokan magától értetődően magukévá tették és alkalmazták. Azokat, amelyeket Bibó István 1978-ban „a félreértések olyan kásás tömegének” látott, melyet „Szekfű hagyott a magyar történettudományra, és amelyet szét kell oszlatni”.

Az először 1920-ban megjelent (és 1922-től 1942-ig hat ízben újból kiadott) könyvben kifejtett álláspont szerint a magyar liberalizmus, az érzelmi-sérelmi függetlenségi politizálás volt az oka annak, hogy Magyarország hanyatlásba süllyedt, amely a forradalmak és Trianon katasztrófájához vezetett. A történelmi Magyarország eszményét, a magyar fejlődés kívánatos útját, a magyar történelem potencialitását pedig az időtlenített tételekbe foglalt Széchenyi képviselte.

A szerző 1933-ban a magyar történelemnek a millenniumi *A magyar nemzet története* nemzeti liberális mesterelbeszélésével szemben kifejtett *Magyar történetben* némileg módosított liberalizmusképen. Megállapította, hogy a török hódítás miatt Magyarország magyar nemzetiségű országból soknemzetiségűvé vált. A továbbra is időtlenített és eszményített Széchenyit immár transzcendens mércévé emelte, a kívánatos, megvalósítható politikát a realitások világában a centralisták képviselték. Kossuth-képének fenntartása mellett érzékelhető, hogy „az áprilisi törvények és a fegyveres védelem önélküle létre nem jöttek volna.”

A nacionalizmus terjedése a 19. században nem szűk látókörű politika következménye, hanem világjelenség volt. A magyar nacionalizmus viszont azért nem lehetett hatékony, mert a magyar liberalizmus áltevékenységbe szorította. Ezzel pedig – ismételte meg a *Három nemzedék* tételét – a nemzetet megbénította nemzetiségi ellenségeivel szemben, a szervezetlen társadalom és a kultúrát pedig kiszolgáltatatta a kapitalizmusnak, és haszonélvezőinek, a zsidóknak.

1939-ben a *Rövid magyar történetben* és 1942-ben *A nemzetiségi kérdés rövid történetében* volt a leginkább megértő és elismerő Kossuth iránt. Mél-

tányolta azt, hogy Kossuth kezdeményezte az 1849-es magyar–román tárgyalásokat. Az emigrációban pedig felismerte, hogy az államhatalom befolyása megnehezíti a népek együttélését, ezért az egyházi közösségekhez hasonló nemzeti közösségi autonómiákat kívánt Magyarországon belül létrehozni, a hazai nemzetiségi kérdés és a határon túli testvérállamok kölcsönhatásával számolt és azt rendezni kívánta.

1943–1944-ben *Valahol utat veszettünk* című, a *Magyar Nemzetben* közreadott cikksorozatában azt fejtette ki, hogy Magyarország nyugati jellegű fejlődését (szerinte) az önkormányzati rendszert meghonosítani kívánó centralisták képviselték. Ezméiket azonban a dualista állam nem alkalmazta, hanem központosításra, omnipotenciára törekedett, s ezzel a totális állam kiépítése irányába tett lépéseket. A nyugati fejlődés adaptálása ezért nem sikerült.

1947-ben *Forradalom után* (szándéka szerint: *Forradalom közben*) című politikai röpiratában leszögezte, hogy Magyarország már nem térhet rá a nyugati fejlődés útjára. Arra, amely korrupció és rossz, és amely Magyarország számára – szovjet hatalmi szférába kerülése miatt – immár járhatatlanná vált.

1952-ben *Az öreg Kossuth* című, a *Kossuth-émlékkönyvben* publikált tanulmányában Kossuth politikáját ugyanúgy korszerűtlennek és irreálisnak tartotta, mint korábban Rákócziét. Am az agg Kossuth személyét nagy együttérzéssel mutatta be. Azontúl, hogy megfeleljen a kommunista hatalom elvárásainak, saját öregkori emberi esendőségeit fedezhette fel benne és vetíthette bele.

Bár 1945-ben és 1947-ben a *Három nemzedéket* a magyar liberalizmus és demokrácia védelmében írott műnek láttatta, liberalizmuskritikája a magyar konzervatív antiliberalizmus alapműve volt. Szekfű Gyula liberalizmus-felfogása a változó elemek és hangsúlyok ellenére alapjában változatlan maradt.

VII.

■ Szilágyi Sándor, Angyal Dávid, Marczali Henrik és Károlyi Árpád elfogadták Bethlen Gábor önmagáról kialakított képét. Azt, hogy Bethlen Gábor kiépítette és nemzetközi hatalmi tényezővé tette Erdélyt, s ezzel képessé vált arra, hogy egyensúlyozzon és közvetítsen a Habsburg és az Oszmán Birodalom között. A kettőt időről időre kijátszotta egymással szemben, s így az idegen abszolútizmus ellenében a magyar rendi alkotmányosság és szabadság, az ellenreformáció ellenében pedig a vallásszabadság védelmezője lehetett. Angyal Dávid már 1925-ben azt hallotta, hogy Szekfű „készül egy munkát írni, mely a XVII. század történetét tárgyalja, s Bethlent leleplezi”.

Szekfű Gyula 1929-ben megjelent Bethlen Gábor-életrajzában nem elsősorban új források feltárása és elemzése alapján értelmezte újra Bethlen Gábor személyiségét és szerepét, hanem Meinecke államérdek-fogalmának értelmezési keretében helyezve cáfolta a fenti Bethlen-képet. Azzal, hogy a 17. századi európai politikát hatalmi érdekek érvényesítése és az abszolútizmus kiépítése határozta meg. Bethlen Gábor Erdélyben abszolútizmust honosított meg és épített ki, amellyel visszaszorította és elnyomta az erdélyi rendeket. Ezért egyáltalán nem volt a magyar rendi szabadság külső védelmezője. Amit ugyanis Erdélyben elnyomott, azt nem védhette Magyarországon. Erdélyben korántsem biztosította a vallásszabadságot, hiszen az jóval későbbi korszak eszménye volt. A vallásszabadságra – mint annyi kortársa, ő is –

csak hivatkozott. Azért, hogy saját érdekeit korlátozás nélkül érvényesíthesse. Egyáltalán nem harcolt Magyarország török alóli felszabadításáért, hanem állandósította a Magyarországból a török által kiszakított, a megosztást szolgáló szulejmáni ütközőállamot. Az egységes magyarság helyreállítása helyett a magyarság nyugatira és keletire szakadását mélyítette tovább. A korábbi Bethlen-kép tehát a liberális szabadságfogalom és a vallási tolerancia visszavetítése, történelmietlen és elavult. Szekfű Gyula monográfiájában az államérdek fogalmi keretébe helyezte el Bethlen Gábor korabeli ellenségeinek vádjait, és így újította fel a gátlástalan, önző, kalandor, ügyesen manipuláló, törökös fejedelem egykori képét.

Angyal Dávid *Adalékok Bethlen Gábor történetéhez* címmel a *Századok*-ban cáfolta Szekfű Bethlen-képét – anélkül, hogy megnevezte volna Szekfűt és művét. Károlyi Árpád pedig tanulmánykötetében újraközölte Szekfű Bethlen-képével szembenálló értelmezését.

Hajnal István bírálata szerint Szekfű az eszmei motívumokat alábecsüli, a politikaiakat viszont hajlamos túlbecsülni. Ám cáfolni nem elemeiben, csak egészében, újabb művekkel lehet – summázhatjuk érveit.

Mályusz Elemér szegedi egyetemi előadásain kitért arra, hogy Szekfű Gyulának igaza van abban, hogy Bethlen Gábor az államérdekre hivatkozott, de „Erdély államérdeke azonos volt a rendi alkotmány fennmaradásával és a protestáns szabad vallásgyakorlat biztosításával. S hogy ugyanez kölcsönös volt, amint azt Pázmány Péter is hangoztatta.”

Mások viszont korántsem Hajnal István és Mályusz Elemér szintjén fogalmaztak.

Alvinczi Péter a Kálvinista Szemlében támadta, Rugonfalvi Kiss István – aki *A száműzött Rákóczi*-botrány idején Szekfű mellett állt ki, 1923-ban pedig maga is írt Bethlen-monográfiát – a *Protestáns Szemlé*ben bírálta, Baltazár Dezső debreceni református püspök pedig (Rugonfalvi Kiss István bírálatának tételeiből merítve) előadásban ítélte el Szekfű Gyula Bethlen Gáborát. Szekfű Gyula a *Magyar Kultúrában* válaszolt nekik. Úgy látta, hogy Rugonfalvi Kiss István szakmai bírálat helyett elhallgat, kitalál és igen súlyos, terhelő dolgokat konstruál.

A szakirodalom művelői mostanáig Szekfű és Rugonfalvi vitájára összpontosították figyelmüket. Ám érdemes elkerülnünk, hogy a Bethlen Gábor-könyv körüli vitákat erre szűkítsük. Ha ugyanis ezt tesszük, Szekfű Gyula saját képét, képzett szaktudós és a nemzeti érzést kihasználó demagóg szembeállítását hisszük meghatározónak könyve fogadtatásában, ami elfedi a nagy, széleskörű és sokszínű visszhangot, amely messze túlmutatott Szekfű Gyula és Rugonfalvi Kiss István írásain.

A Bethlen-monográfia visszhangja beletorkollt abba a széles és sokszínű diskurzusba, amely Bethlen Gábor történelmi szerepéről, Magyarország és Erdély viszonyáról, az erdélyi magyarok helyzetéről, dilemmáiról és identitásáról, így a transzilvanizmus ideológiájáról folyt Kós Károlytól Makkai Sándoron, Ravasz Lászlón és Babits Mihályon át Tavasz Sándorig.

Szekfű Gyula az *Erdélyi Helikon* hasábjain újrafogalmazta Bethlen Gábor-értelmezését. Mások Bethlen-értelmezéseit visszavetítéseknek, korszerűtleneknek és túlhaladottnak láttatta, a sajátját pedig a korszerű, tudományos álláspontként mutatta be. Olyan álláspontként, amely az által, hogy európai összefüggésbe emeli, nem csökkent, hanem növeli Bethlen és Erdély szerepének nemzetközi jelentőségét.

Az *Erdélyi Helikon* szerkesztőségének felkérésére a folyóiratban ismertette Kós Károly Erdélyét. Átértelmezte és szélesebb összefüggésekbe emelte azt a képet, amelyet a Bethlen-monográfiában megrajzolt. Úgy látta, hogy Kós Károly a 17. század óta kialakult erdélyi elkülönülést, a transzilvanizmust sugározta vissza a korábbi időszakokra, idealizálta az erdélyi nemzetiségi és társadalmi együttműködést, és demokratikus igényeit vetítette rá a történelemre. Ez, miként Gyárfás Elemér Bethlen Miklósa, visszahatás a 19. századi magyar történetírók – Magyarország és Erdély unióját igazoló, Erdély szerepét a magyarországi alkotmány- és vallásszabadság védelmezőjére szűkítő, az erdélyi öncélúságot nem érzékelő – szemléletére. Mind a kettő érthető, ám egyoldalú beállítottság. Az erdélyi elkülönültség a 17. század előtt egy volt a magyarországi lokalitások közül. Úgy, mint a felvidéki, a dunántúli vagy az alföldi. Szekfű Gyula Kós Károly könyvéről az *Erdélyi Helikon*ban közölt gondolatmenete már előrevetítette azt, hogy a transzilvanizmus, a Sarló mozgalom és más társadalmilag radikális *kismagyar* kezdeményezések abba az irányba befolyásolták, hogy a *Három nemzedék és ami utána következik* újabb, *Trianon óta* című fejezetében a *neobarokk társadalom* rendszerkritikusaként pozicionálja újra magát.

VIII.

■ Szekfű Gyula a *Magyar történetben* – úgy tűnhet – századok szerinti korszakolást követett. Azon belül viszont megtaláljuk mindazokat az európai világnézeti és stíluskategóriákat, amelyek a 15. századtól a 19. századig elterjedtek és meggyökereztek Magyarországon: a reneszánszt, a humanizmust, a reformációt, az ellenreformációt, az abszolutizmust, a barokkot, a felvilágosodást, a nacionalizmust, a romantikát, a liberalizmust és a szocializmust. Mégsem az európai eszmeátvételek, kulturális transzferek alkották a korszakolás alapját, és nem is a századok. A periodizációt az határozta meg, hogy Szekfű Gyula a *Magyar történet* általa írt kötetekben az *egység – megosztottság*, az államterület és a magyar politizáló osztály értékrendjének kettészakadása történetét írta meg. Kötetcímei ellenére három nagy korszakot különített el egymástól: a 16–17. századot mint egy egységet, a 18. századot és végül a 19. századot. A török hódítás után kettészakadt a korábban egységes állam és nemzet két király, Habsburg Ferdinánd és Szapolyai János híveire, a királyi Magyarországra és a Szulejmán ütközőállamból törökpárti fejedelemséggé alakuló Erdélyre. A 18. század történetét a regeneráció és a fejlődés határozta meg, hiszen a török már nem, a betelepített nemzetiségek pedig még nem veszélyeztették a magyar államot és nemzetet. A 19. században viszont beértek a török hódítás következményei: kiéleződtek a nemzetiségi és a közjogi ellentétek. A korszakolás meghatározó szempontja tehát az volt, hogy mi segítette és mi veszélyeztette a magyar állam területi, és a magyar nemzet politikai és értékrendszerbeli integritását.

A 16–17. századi török uralom következményének látta, hogy az ország Habsburg-uralom alá került. A török hódítás vezetett oda, hogy az ország színmagyar területeinek lakossága elpusztult. A 18. századi betelepítésekkel nagy nemzetiségi, nem magyar tömegek kerültek Magyarország területére, az ország soknemzetiségű lett, a magyarok a nem magyarokkal szemben kisebbségbe kerültek. A Habsburg-uralom és a nemzetiségi kérdés tehát a tö-

rök hódoltság következménye volt. Csakúgy, mint a magyar politizáló osztály megoszlása *nagymagyarokra és kismagyarokra, nyugati magyarokra és tiszai magyarokra, labancokra és kurucokra*.

A száműzött Rákóczi korszerű–korszerűtlen ellentétpárját a Rákóczi-botrány *nagymagyar–kismagyar* felfogássá, a potencialitást jelentő *értelmi politika* és az aktualitást uraló *érzelmi politizálás* ellentétévé, a *nagymagyar* és a *kismagyar történetírás* historiográfiai alternatívájává, majd a 16–20. századi magyar történelem *nagymagyar–kismagyar* útjává transzformálta.

Olyan ideológiai konstrukcióvá, amelynek egyik tagja, a *nagymagyar politika* a metahistóriai mérce szerepét töltötte be, miközben az ellentétpár egyik pólusát alkotta. Igaz, tartalmilag nem estek mindig teljesen egybe, de a különbségek árnyalatnyiak voltak. Mindez önmagáról és ellenfeleiről *A száműzött Rákóczi-botrány védekező* írásaiban kialakított képével: a felelőtlen demagógok által felheccelt – éretlen közvélemény (az elkövetők) és a független, népszerűtlen, meghurcolt tudós (az áldozat) sémájával.

A konstrukciónak nemcsak az életműben volt nevezetes utóélete. Kiindulópontul szolgált Németh László *mélymagyar–hígmagyar–jöttmagyar* triásza megalkotásához. Ahhoz, amelyet Bibó István szabadított ki az asszimiláció, a nemzetkarakterológia és a nemzeti ontológia szövevényéből, helyezett politikai-pszichológiai összefüggésbe és értelmezett át a *túlfeszült lényeglátók – hamis realisták* ellentétpár kidolgozásával *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem* című esszéjében. Abban, amelyben dekonstruálta a *nagymagyar* historista elbeszéléssel vitatkozó *kismagyar* nemzetkarakterológiai beszédmódot és a magyar alkatdiskurzus helyébe a történelmi Magyarország felbomlásától való félelemre épülő magyar politikai hisztéria okainak a feltejtését állította.

Szekfű Gyula magyar történelemről, historiográfiáról, önmagáról és ellenfeleiről kialakított interpretációja, közösségi értékelési és magatartás-mintája, *nagymagyar–kismagyar politika*-értelmezése mind a történetírásban, mind a köztudatban jelen van. De korántsem muszáj az alapkonstrukciót kritikátlanul elfogadni vagy visszajára fordítani. A megbélyegzés vagy az eszményítés közül választani ma is csapdahelyzet.

■ A SZERZŐ TÁRGYRA VONATKOZÓ MONOGRÁFIÁI:

- A „realitás” illúziója. A historikus Szekfű Gyula pályafordulója* (1976),
Eltorzult magyar alkat. Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával (1999),
Az „illúzió” realitása. Kollektív identitásprogramok (2011),
A történelmi Magyarország eszménye. Szekfű Gyula a történetíró és ideológus (2015),
Választott nemzet. Marczali Henrik élete és munkássága (2022).